

МЕЪМОРИЙ САЛОҲИЯТ ВА НАҚШИН БЕЗАҚЛАР

Шаҳзода Йўлдошева

*Қўқон ДПИ Мухандислик графикаси ва дизайн йўналиши
магистранти.*

Аннотация: *Мазкур мақолада тарих саҳнасида улуғвор меъморчиликдаги ва салоҳиятли ўзбек нақшин тасвирлари ҳақида фикр юритилади. Унда меъморчилик ва тасвирий санъати ҳамда амалий безак санъатининг энг нодир ва аҳамиятли безак композицияларига оид тарихий-илмий маълумотлар берилади.*

Ўзбек меъморчилиги, тасвирий ва амалий санъатида нақшин безаклар муҳим ўрин тутди. Нақшлар энг қадимий санъат ва маданий ҳаёт ёдгорликларига, халқ амалий санъати намуналарига, ноёб меъморчилик обидаларига, буюм ва ёдгорликларга гўзаллик баҳш этиши билан бирга ҳаётдаги амалий вазифасидан келиб чиқиб, санъаткорнинг бадиий-эстетик диди, маҳорати ва характери белгилаб беради.

Бундай ажойиб нақшлар фақатгина ўтмиш ёдгорликлари мулки бўлиб қолмасдан, ҳозирги ўзбек давр наққошлари, рассомлари, меъморлари ва турли касб-хунар эгаларининг ҳам бебаҳо мулкидир.

Яна бизга маълумки юртимизнинг нафақат маданий ва жамоат бинодари ва балки яшаш хонадонларини ҳам бой-зодагон оилалар турли сурат нақшлар билан безаганлар.

МЕЪМОРЛИК БЕЗАҚЛАРИ. Меъморчиликда “эпиграфика” (юнонча - битик)нинг қўлланилиши тегишли ҳудуд ёки миллатнинг ғоявий қарашлари ва диний эътиқодларидан келиб чиқиб амалга оширилган. Эпиграфика (юнонча – ёзув) қаттиқ жисмлар тош, металл, сопол ва бошқалардаги ёзувлар (битиклар). Эпиграфика ёзувларини ҳаттот усталар бажарганлар.

Ҳаттотлик - араб ҳуснихат ёзуви, каллиграфия - ёзув (хат)санъати, китоб кўчириш ҳамда меъморий иншоотлар, бадиий буюмлар китобаларини яратиш касби ҳисобланади. У ёзувнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келган.

Тарихда уч машҳур ҳукмдор – Амир Темур, Улуғбек Мирзо ва Амир Ялангтўш Баҳодир ўзлари қурдирган меъморчилик обидалари билан Самарқандни «Ер юзининг сайқали»га айлантиришган. Амир Темур Самарқандни пойтахтга айлантириб, нақшинкор бинолар силсиласини

қуришни бошлаб берган бўлса, шаҳарнинг юраги ҳисобланган Регистон майдони Улуғбек Мирзо даврида вужудга келгандир.

(У вақтда бу майдон «Сардавонак» деб аталиб, тахминан «Сари жўйи давонак» – «Тез оқар ариқ боши» маъносидадир). Улуғбек бу майдонда мадраса, хонақоҳ ва карвонсарой каби уч бинодан иборат ўзига хос обидалар гулдастасини яратади

Шердор ва Тиллакори мадрасаларини қурдирган Ялангтўшбий Баҳодир бундан ҳам улуғвор обидалар бунёд этишга қурби етар эди. Бу сўзни шунинг учун ҳам келтираётимизки, баъзи хорижий ва маҳаллий обидашуносларнинг фикрларича, Ялангтўш Баҳодир Улуғбек Мирзонинг обидаларидан фақатгина кўчирма олиб, гўё бошқача тусдаги обидаларидан фақатгина, гўё бошқача тусдаги обидалар яратишга унинг давридаги усталар қодир эмас деган эканлар. Ваҳоланки, Шердор билан Тиллакори мадрасалари Самарқанд шаҳрига зеб бериб турган энг кўркем обидалардандир. Ўзининг «Олчин» уруғини темурийларнинг «Барлос» уруғидан кам кўрмайдиган Ялангтўшбий Баҳодир камтарлик қилиб, темурийларга ҳурмат юзасидан, ўзининг обидаларига Улуғбек мадрасасининг тузилишини нусха қилиб олади Бошқача қилиб айтганда, у Регистон майдонида ҳар хил обидалар гулдастасини барпо этишни хоҳлар эди Самарқанд ҳокими Баҳодир Ялангтўшбий Шердор биносини қуришда Улуғбек мадрасасидан ўзиб кетишини мақсад қилиб қўймаган. Аксинча, у султон Улуғбекка чексиз ҳурмат-эътибор рамзи сифатида унинг эзгу ишларини давом эттирган.

Шердор мадрасаси бош пештоқида илоҳий калималар, Аллоҳ ва унинг расули Муҳаммад пайғамбарнинг улуғланиши ҳақидаги оят ва ҳадислар бор. Уларга шу даражада жозибали ва мафтункор ишлов берилганки, ёзувларни гўзал нақшлардан ажратиб ўқиш ниҳоятда қийин. Хаттотлик санъати зеб-зийнатлар билан нақшланган бу ёзувларни ноёб санъат асарига айлантирган. Шердор мадрасасидаги битиклардан англашиладики, ушбу мадраса Ҳовон Имомқули Муҳаммадхон розилиги билан Амир Ялангтўшбий Баҳодир томонидан бино этилган. У хижрий 1042 (мелодий 1619) йилда қуриб битказилган. Қуръони каримдаги «Наҳл» сурасининг оятлари мадрасани бунёд этишга асос қилиб олинган.

.Самарқанддаги Шердор мадрасаси безакларини безашда Ялангтўшбий Баҳодирнинг пири бўлмиш авлиё Хожи Хошимий Дахбедий эпиграфик нақшларни мантиқий ечимини ва тизимини жуда тўғри танлаб асосий концептуал асосини Қуръони Каримдаги “Наҳл сураси”ни танлаб олади. 2

Ушбу берилган икки оятни мажозий маъноларини кўриб чиқамиз. “Аллоҳ таолонинг ҳайвонотларга, жумладан, асаларига ваҳий қилиши унга илҳом бериши ҳисобланади. Аллоҳ таоло асаларини яратганда унга бир ҳис – туйғу ҳамда илҳомни қўшиб бергани учун, у кўпгина ақлли инсонлар қила олмайдиган аниқлик билан ўзига топширилган ишини бажаради. Жумладан, тоғлардан, дарахтлардан ва одамлар кўтариб қўйган сўриток каби нарсалардан ўзига уй тутлади”.

Энди ушбу Наҳл сурасининг 70-оятни тавсифини кўриб чиқамиз. Одамларни яратган зот Аллоҳдир. Шунинг учун ҳам инсон Яратгувчисига шукрда, иймонда ва ибодатда бўлмоғи лозимдир. Лекин кўпчилик бундай қилмайди. Ношукр, кофир ва осий бўлади. Ҳамма билиб қўйиши лозим. Табиийки, вафот эттирган Зот ҳисоб – китоб ҳам қилади. Ўлимдан олдин бунга ҳам тайёро бўлиши керак. Буни ҳам ўйлаб қўйиш лозим. Агар ишлар инсоннинг истагича бўлса, одамзод ўлимни хоҳламагандек, қариб, ақл – хуши кетиб, ҳеч нарсага ярамайдиган бўлиб қолишни ҳам ҳеч истамаслиги аниқ.

Аммо ўлим ҳам, қарилик ҳам сўрамай келади. Инсонлар ўлимдан ваъз-насиҳат олгандек, қариликдан ҳам ўзларига панд-насиҳат олишлари лозим. У Зот ҳамма нарсани билиб қилади. У Зотнинг ҳамма нарсага қудрати етади. 5.

Шердор мадарасасининг ёзувлари халқни ҳидоят ва маърифат йўлига бошлаш билан бирга, XVII аср хаттотлик санъатининг нодир намуналаридан ҳисобланади.

Регистон мажмуасидаги ёдгорликлар – Улуғбек мадрасаси, Шердор ва Тиллақори мадрасалари ёзувларининг таржима ва таснифлари буюк маданий меросимизни мантиқан ўрганиш ва уни тарғиб этишда муҳим ўрин тутди. .

Айниқса Хожа Муҳаммад мусаввир ўтмиши Ҳирот, Самарқанд, Бухоро мактаби анъаналарининг давомчиси эканлиги таъкидланади. XVII аср тасвирий санъати меъмарорчиликда ҳам кенг ишлатилганлигини кўришимиз мумкин. Бу борада, айниқса, 1619- 1635 йилларда қурилган Самарқанддаги Шердор мадрасаси пештоқига ишланган тасвирлар катта эътиборга эгадир. Бу бино пештоқининг нақшинкор композицияси билан уйғун тасвириланган. Офтоб фонида охуга ташланаётган шеърнинг сурати жозибали бир кўринишда акс этирилган.

Шер ва оҳунинг тасвири чиройли шакл, аниқ мазмун ва кўринишга эга бўлиб қолмасдан, табиат оламининг сиру-асрорларини эслатаётган рамзий белгига ўхшаб кетади.

Меъморчилик кишиларга жамият моддий маданиятининг бир қисми бўлиши билан бирга санъат асари ҳам ҳисобланади .

Меъморлар эса бу вази-фаларни бадиий воситалар билан ечади. Улар бинонинг вазифаси, қулайлиги, фойдаси, тежамкорлигидан ташқари уларнинг гўзал бўлиши, одамларда маълум ҳис-туйғуларини, кайфиятни ўйғотиш ҳақида фикр юритадилар.

Меъморчилик Темур ва Темурийлар даврида кенг ривож топди. XV аср охири XVI аср бошларида рўй берган Европадаги Уйғониш даври асосини қадимги давр мумтоз меъморчилик анъаналарини тиклаш ва ривожлантириш ташкил этади. Натижада бинолар ҳаддан зиёд безакдор қуриладиган бўлди. Шу асосда классицизм услуби пайдо бўлди.

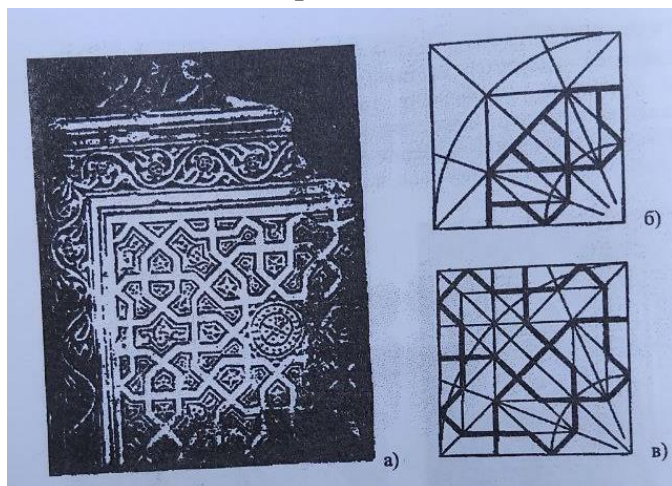
Ўзбекистон меъморчилигининг юксак намуналари сифатида Бухородаги Исмоил Сомоний мақбараси, Калон минораси, Абдулазизхон мадрасаси, Самарқанддаги Шоҳи Зинда ансамбли, Бибиҳоним масжиди, Регистон (Шердор, Тиллақори, Улуғбек мадрасалари) мажмуаси, Амур Темур мақбараси, Урганчдаги Жарқўрғон, Фахриддин Розий ва Тўрабекхоним ёдгорликлари, Хивадаги Ичан қалъа, Тошкентдаги Қўқалдош мадрасаси кабиларни кўрсатиш мумкин.

Миллий меъморчилик тарихида шуҳрат қозонган меъморлардан Устод Бако, (Бухородаги Минораи Калон), Муҳаммад Юсуф (Шаҳрисабздаги “Оқ сарой”), Уста Абдужаббор (Самарқанддаги “Шердор”), Шамсиддин ва Зайниддин Бухорийлар (Самарқанддаги “Шоҳи Зинда ансамбли), Уста Ширин Муродов (Бухородаги Ситораи-Моҳи Хоса”) ларни эслаб ўтиш жоиздир.

ГИРЕҲ НАҚШЛАРИ. Ўзбекистон ва унга яқин қўшни ҳудудлар ўтмишида яратилган гирехларни чуқур илмий асосларда тадқиқ этиш иши “Ўзбекистон архитектура орнаменти” (Ремпель) китобида ва “IX-XV асрлар Ўрта Осиёси архитектурасида геометрик уйғунлаштирама” китобидаги “Архитектуравий орнамент” боби (Булатов, 262- 305 –бб)да айниқса маромига етказиб адо этилган. Кўрсатиб ўтилган асарларда X асрдан кейинги даврларга мансуб Араб ота мақбараси (Самарқанд вилояти), Мирсайид Баҳром ровоти (Кармана), Равоти Малик карвон саройи, Жума масжиди (Хива), Афросиёб (Самарқанд) хароба-лари, Термиз саройи, Вобкент ва Жарқўрғон миноралари, Мино-раи Калон, Моғоки Аттор ва номозгоҳ масжидлари (Бухоро), Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси (Туркистон), Регистон майдонидаги Улуғбек, Шердор ва Тиллақори мадрасалари, Бибиҳоним масжиди, Шоҳи Зинда ансамблидаги кўпгина бинолар, Ишратона (Самарқанд) , Оқ сарой (Шаҳрисабз) ва Бухородаги кўплаб масжид ва мадрасалар, Қўқалдош ва Барокхон мадрасалари, Занги

ота мақбара-си (Тошкент), Худоёрхон саройи ҳамда масжидлари (Қўқон)ни безашда қўлла-нилган кўплаб гирехлар тадқиқ этилган. Қуйида Ремпель асарининг гирехлар-ни тадқиқ этишга оид қисмларидан намуналар келтириб ўтамиз. Ўз ўрнида қайд қилиб ўтиш ўринлики, Ремпельнинг таъкидлашича, унинг китобидаги гирехларга алоқадор барча чизмаларни таниқли наққош Зокирхон Воситхонов томонидан бажарилган.

1-расм. а- Термиз қасри деворларидан бирига ганчни ўйиб ишланган безак ва б, в) безакдаги нақш учун ишлаб чиқилган ҳандасий шарҳ вариантлари.

1- расмда XII асрга мансуб Термиз қасри (Термиз ҳокимлари қароргоҳи) деворларининг бирига ганчни ўйиб ишланган безакни фотосурати келтирилган. 1, б-в расмда ги шарҳда аввалги расмдаги гирехнинг ушбу китобда шартли равишда КК12 кўринишида белгиланган кристаллографик композиция асосида қурилганлиги кўрсатилган.

Турли-туман гирехларни яратишга усталар уларнинг қизиқарли ва бетакрор бўлиб чиқишига ҳаракат қилиш билан баробар гирехдаги такрорланувчи шакллар тури миқдорининг имкон қадар оз бўлишига ҳам ҳаракат қилганлар. Бундай масала одатда кошинкорлик талаблари билан боғлиқ ҳолда пайдо бўларди. Масалан, б расмдаги композиция бўйича тегишли нақшни биргина турдаги кошин нусхалари асосида ҳосил қилиш мумкин. Лекин худди шундай найзага 1 расм - в расмдаги композиция асосида ҳам эришилади.

Деярли барча гирехлар геометрияси асосида айланани тенг бўлақларга бўлиб: тенг томонли учбурчак (мусаллас), квадрат (мурабба), мунтазам бешбурчак (мухаммас), мунтазам олти бурчак (мусамман), мунтазам етти бурчак (мусабба), мунтазам саккизбурчак, мунтазам ўн бурчак ва мунтазам ўн икки бурчак ёки анашу томонлар сонига тенг бўлган кўп учлилар (юлдузлар) қуриш ётган дейиш мумкин. 4

4. Абдурахмонов Ш. Чизмалар яратишда қўлланилган ҳандаса илми. – Т.: “Фан ва технология”, 2017 й. 155 бет.

Ўзбекистонда ҳозирги замон меъморчилиги намуналаридан Тошкентдаги Алишер Навоий номли театр, “Чорсу”, “Ўзбекистон” меҳмонхоналари, “Халқлар дўстлиги” саройи, Цирк биноси, Навоий шаҳридаги турар жой бинолари мавжуд. 5

КЎКАЛДОШ МАДРАСАСИ БЕЗАКЛАРИ. Кўкалдош мадрасаси Тошкент шаҳрининг меъморий ёдгорлиги ҳисобланади. Уни Қулбобо Кўкалдош 1551-1575 йиллари қурдирган. У Тошкентнинг марказий Чорсу майдонида жой-лашган. IX-X асрларда Бинокент номи билан маълум бўлган. Тошкент баланд деворлар билан ўралган бўлиб, ўн иккита дарвозалари бўлган. Бу деворларни муғиллар истилоси даврида вайрон қилинган. Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврида (XIV-XV асрларда) эса Тошкент қайтадан тикланиб, йирик феодал шаҳарга айланди. Йирик кўпгина ҳашаматли бинолар бунёд қилинди.

2 расм. Самарқанд. Улуғбек мадрасаси жанубий девор портали облицовка фрагменти. (1417-1420 йиллар). 3 расм. Тошкент шаҳридаги Кўкалдош мадрасаси пештоқидаги безакнинг кўриниши.

Кўкалдош мадрасаси XVIII аср бошларида қаровсиз ҳолга келиб қолган ва қарвонсарой омбори сифатида фойдаланилган. 1886 ва 1946-йиллардаги зилзила-лар оқибатида вайрон бўлган. Бир неча бор таъмирланиши натижасида мадрасанинг ташқи кўриниши ўзгариб кетган. Мадрасанинг олд томонига анъанавий усулда зинапоя ишланган. 6

3-расмда квадратнинг тўртта бурчагидаги катагига Муҳаммад ёзилган. Яратувчи сўзини ва тўртта чеккада Муҳаммад сўзи оч ҳаво рангда ёзилган. Бир хил рангли ёзувларни қўшсак беш рақамини беряпти. Бу билан фоний дунёга Яратувчи оламининг тўрт томонига расулини яъни

комил инсон бўлмиш охирги пайғамбарларни юборгай. Сизларга Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарни ибрат учун юборган. Сизлар ундан ибрат олингиз. У эзгулик элчисидир. 7

Квадратнинг тўрт бурчагидаги катакка Муҳаммад сўзи битилган. Яратгувчи ва Муҳаммад сўзлари оч ҳаво рангда ёзилган. Бир хил рангли ёзувлар бешта. Бу ҳам бежиз эмас. Айтилмоқчики, яратгувчи бандаларига охирги пайғамбарни юборди, у зот ибрат ва эзгулик элчиси. Унга эргашмоқликнинг энг тўғри йўли - ислом динининг беш рукни: иймон, намоз, рўза, закот ва ҳаж. Ушбуларга амал қилинг, асло кам бўлмайсиз.

Навбатдаги квадратнинг ичидаги чархпалакнинг ички тўрт томонида соат миллари ҳаракатига, яъни катта чархпалакнинг ҳаракат йўналиши томонига қарама-қарши ҳаракат тасвирланган.

Бу - дунёда ёвузлик ҳам мавжудлиги, улар эзгулика зид йўналишда ҳара-катланишига ишора. Ҳаёт қарама-қаршиликдан иборат деган маъно берди.

Аслида юртимиз тасвирий ва амлий санати жуда қадимийдир. Ислом дини ўрнатилганга қадар иморатлар кўпроқ сюжетли тасвир, буюмларда зооморф суратлар ишланган. Улар ўсимликсимон ва геометрик нақшлар билан тўлдирилган. Деворий суратларда кўпроқ меҳмон кутиш, ҳар-хил маросимларнинг ижро этилиши, ов жараёни тасвирланган

Шунингдек, тасвирларда персонажларининг мавкеи ҳам эътибордан четда қолмаган. Мисол учун подшонинг сурати асосий (доминант) рол ўйнаган. Шоҳ суратини алоҳида деворда катта ҳажмда ишлашни тақозо этади. Шундай композицияни Вараҳша саройининг шарқ томонидаги кутубхонада ва Панжакент саройида кўрамыз.

Меъморий обидаларнинг деворида, шифт, эшик, устунларида ва амалий санъат бумлар беагаги композициясини бойитишда X-XII асрлардай бошлаб ёзув катта рол ўйнаган. Ёзувлар асосан араб алифбосида (куфий, сулъс, насх) маъно жихатдан диний, фалсафий, тарбиявий мавзуларда битилиб, буюм муаллифи ва яратилган санаси ёзиб қолдирилган. Ҳарфлар тизимидан сер-маъно жумлалар, сержило, нафис композициялар яратилган.

Ўрта Осиёда ёзув ҳарфларининг ўзидан гул чиқариб ёзиш одати ҳам бўлган. Хуллас, меъморчиликда халқ амалий безак санъатида ҳарфларнинг ўзидан безакли нақшлар тузилган, ёзувлардан чиройл эпиграфик қатор, яхлит композиция ҳосил қилинган ва улар безак билан ўзаро боғланиб, бир-бирини композицион бойитган ҳамда буюм беагаги композициясига мутано- сибликни таъминлашга хизмат қилган.

Ховли, уй-жой меъморчилигида безак мазмунига ҳам эътибор берилган. Масалан, аноргул, анор шакли нақшларини кўплаб учратамиз. Шунинг эслатиб ўтиш керакки, олма- мухаббат, анор, узум - эзгулик, тўкин - сочинлик рамзи ҳисобланган.

Асрлар давомида яратилган улкан маданий бойлигимиз, хусусан ўзбек миллий амалий безак санъатида кенг тарқалган турларининг ўзига хослиги, мактаблари, бажариш технологияси, услублари, уларни яратган усталар муборак номларини йўқотишга ҳаққимиз йўқ. Ана шу сабаб бу ноёб санъат дурдоналарини сақлаш, уларни ёшларга ўргатиш муҳим вазифамиздир.

Хусусан бизнинг тадқиқотимиз ҳам айнан меъморчилик санъати ва уни самарали ўргатиш масаларига бағигланган экан, биз ҳам ўз тадқиқотимизни Олий таълимда архитектура- қурилиш чизмачилигини ўқитиш жараёни ўқитишнинг анъанавий ва ноанъанавий шаклларида фойдаланиш, самарали воситаларини қўллаш тажрибаларини таҳлил қилишда албатта салаюали ва улуғвор нақшнинг безакларни ўрганиш ва уни ҳозирги замога мослаштириб, келажакда ҳам замонавий, ҳам миллий меъморчилигимизнинг оригинал намуналарини яратишга йўналтирамиз ҳамда замонавий-миллий дизайн талаблари асосида ўқитиш методикасини ишлаб чиқишга ҳаракатларимиз бор.

Фойдаланилган адабиётлар;

1. Булатов С.С., Пўлатова М. Гўзалликдаги коинот фалсафаси. (Монография). Т.: “Иқтисод-молия”. 2013 йил.
2. Каттаев К. Махдуми Аъзам ва Дахбед. -Самарканд: Суғдиёна. 1994, 53-бет..
3. Қуръони Қарим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. “Шарқ” нашриёт- матбаа акциядорлик компанияси босмахонаси. 2000 йил.
4. Абдурахмонов Ш. Чизмалар яратишда қўлланилган ҳандаса илми. – Т.: “Фан ва технология”, 2017 й.
5. Ўзбекистон санъати. (1991-2001йиллар). Тошкент, Шарқ. 2001 й.
6. Зоҳидов П. «Зеб ичра зийнат». Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Т.; 1985 йил.
7. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Хилол. 3-жуз, Тузатилган ва тўлдирилган қайта нашр.-Т.: “Хилол-Нашр”, 2018 йил

Самарқанд. Шердор мадрасаси сарой аркаси пилонидаги кошин безаги
(XVII аср). М. Сағатов ишланмаси.
Турсуналига 13-21 бетлар

